

Józef Kania, Elżbieta Pierzchała

Uniwersytet Rolniczy im. Hugona Kołłątaja w Krakowie

**EFEKTY RÓŻNICOWANIA DZIAŁALNOŚCI ROLNICZEJ
I ZBLIŻONEJ DO ROLNICTWA W WOJEWÓDZTWIE
MAŁOPOLSKIM W LATACH 2004-2006**

*EFFECTS OF DIVERSIFICATION OF AGRICULTURAL ACTIVITY
AND ACTIVITIES CLOSE TO AGRICULTURE
IN MALOPOLSKA PROVINCE IN THE YEARS 2004-2006*

Słowa kluczowe: restrukturyzacja, dywersyfikacja, rozwój obszarów wiejskich

Key words: restructuring, diversification, rural development

Synopsis. W artykule przedstawiono efekty ekonomiczne wdrażania działania „Różnicowanie działalności rolniczej i zbliżonej do rolnictwa w celu zapewnienia różnorodności działań lub alternatywnych źródeł dochodów” realizowanego w ramach Sektorowego Programu Operacyjnego dla rolnictwa (SPO-Rol.) w latach 2004-2006 w województwie małopolskim. Stwierdzono, że badane województwo pod względem liczby zrealizowanych projektów (456) uplasowało się na drugim miejscu kraju, a pod względem wartości projektów na 3 miejscu (33 050 tys. zł). Największym zainteresowaniem cieszyły się inwestycje dotyczące drobnych usług na rzecz rolnictwa (56,5%), agroturystyka (21,2%) oraz usługi związane z turystyką i wypoczynkiem (6,7%). Najwięcej środków finansowych w ramach tego działania wykorzystali beneficjenci z powiatów: krakowskiego, nowosądeckiego i limanowskiego.

Wstęp

Dywersyfikacja jest obecnie ważnym terminem ekonomicznym w wielu krajach świata, a zwłaszcza w krajach Unii Europejskiej. Od połowy lat 80. XX w. różne agendy rządowe w Europie Zachodniej żywo promowały i promują nadal dywersyfikację jako komponent nie tylko polityki rolnej, ale także polityki wiejskiej. W ekonomicznym ujęciu dywersyfikacja oznacza rozgałęzienie, urozmaicenie produkcji, rozszerzenie jej na różnorakie, odległe od siebie dziedziny, zwłaszcza po to, aby straty poniesione w jednej dziedzinie wyrównywać zyskami osiągniętymi w innej branży [Majewski i Radzikowska 2004].

Dywersyfikacja w rolnictwie jest zgodna z ogólniejszymi celami społecznymi, jakie wynikają z polityki wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, ale również sprzyja osiągnięciu indywidualnych celów producentów. Z poziomu gospodarstwa rolnego można wyróżnić następujące cele i motywy [Majewski i in. 2004]:

- powiększenie dochodu osobistego,
- minimalizacja ryzyka,
- bezpieczeństwo i stabilizacja gospodarstwa,
- zapewnienie rozwoju gospodarstwa,
- wykorzystanie wysokich kwalifikacji zarządzającego,
- względy prestiżu i satysfakcji.

Sektorowy Program Operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich” 2004-2006 (SPO-Rol.), stanowił jeden z elementów realizacji strategii rozwoju społeczno-gospodarczego, określonej w Narodowym Planie Rozwoju na lata 2004-2006 (NPR). Program finansowany był ze środków Unii Europejskiej pochodzących z Sekcji Orientacji Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej (EFOiGR), w połączeniu z krajowymi środkami publicznymi (budżet państwa, środki samorządowe) i środkami własnymi beneficjentów. Łączne nakłady środków publicznych określono na poziomie 1 787 812 868 euro z tego środki Unii Europejskiej stanowiły 66,7%, a krajowe środki publiczne – 33,3% [Wykorzystanie środków... 2008]. Program miał na celu poprawę konkurencyjności oraz trwałą i zrównoważony wzrost sektora rolnego, wsparcie przemysłu przetwórczego w celu poprawy jego pozycji konkurencyjnej oraz wsparcie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Powyższe cele realizowano w ramach trzech priorytetów: 1 „Wspieranie zmian i dostosowań w sektorze rolno-żywnościowym”, 2 „Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich” oraz 3 „Pomoc Techniczna” [Wykorzystanie środków...2008].

Działanie „Różnicowanie działalności rolniczej i zbliżonej do rolnictwa w celu zapewnienia różnorodności działań lub alternatywnych źródeł dochodów” oznaczone w SPO kodem 2.4, realizowane było w ramach priorytetu 2. Podstawowym celem działania było wsparcie podejmowania lub rozwoju dodatkowej działalności związanej z wykorzystaniem zasobów istniejącego gospodarstwa i regionu, uwzględniającej potrzeby rynku, stwierdzającej jednocześnie korzystne warunki do rozwoju wielofunkcyjnych i trwałych ekonomicznie gospodarstw rolnych. Działanie to wykazuje wiele podobieństw do schematu 4.1 „Tworzenie źródeł dodatkowego dochodu na obszarach wiejskich” wdrażanego w ramach działania 4 Programu SAPARD [Drożdżel 2007]. Pomoc udzielona była na wsparcie projektów związanych z uruchomieniem lub rozwojem działalności w zakresie [Szumski 2007]:

- agroturystyki,
- usług związanych z turystyką i wypoczynkiem,
- usług na rzecz rolnictwa i gospodarki leśnej,
- przetwórstwa na małą skalę produktów rolnych lub jadalnych produktów leśnych,
- sprzedaży bezpośredniej produktów pochodzących w większości z własnego gospodarstwa rolnego,
- wytwarzania materiałów energetycznych z biomasy,
- rzemiosła i rękodzielnictwa,
- drobnych usług na rzecz mieszkańców obszarów wiejskich,
- sprzedaży lub promocji przez kwalifikowanie produktów rolnych.

Beneficjentem pomocy działania 2.4 „Różnicowanie działalności...” były osoby fizyczne (obywatele krajów członkowskich Unii Europejskiej: rolnicy¹, domownicy²) oraz osoby prawne³. Pomoc w ramach działania mogła być przeznaczona, jeżeli były spełnione następujące warunki [Kania 2005]:

- podczas oceny wniosku o dofinansowanie projektu złożonego do finansowania uzyskał on co najmniej 2 punkty w oparciu o kryteria zawarte tabeli 1,
- projekt współfinansowany w ramach tego działania nie mógł być realizowany z innych środków publicznych przyznanych na realizację tego projektu,
- bieżące uregulowanie przez beneficjenta zobowiązań podatkowych oraz z tytułu ubezpieczeń społecznych w ZUS lub KRUS,
- projekt był uzasadniony ekonomicznie,

Tabela 1. Kryteria dostępu w ramach działania 2.4 „Różnicowanie działalności...”

Table 1. The criteria for access under the measure 2.4. "Diversification of agricultural activity..."

<p>Bezrobocie na terenie, gdzie znajduje się gospodarstwo beneficjenta: / <i>Unemployment in the area where the holding of the beneficiary:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – gmina zagrożona szczególnie wysokim bezrobociem strukturalnym / <i>community threatened by high structural unemployment</i> – bezrobocie w powiecie, w którym znajduje się gospodarstwo beneficjenta pomocy, jest wyższe od średniej w województwie / <i>unemployment in the country, in which the farm is the beneficiary, is higher than the average in the province</i> 	<p>1 pkt 1 pkt</p>
<p>Dochód podatkowy gminy, w której znajduje się gospodarstwo beneficjenta pomocy, w przeliczeniu na 1 mieszkańca, kształtuje się na poziomie: / <i>Income tax of the commune in which the holding beneficiary per capita stands at:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – nie więcej niż 75% średniej krajowej / <i>not more than 75% of national average</i> – powyżej 75% i poniżej 100% / <i>above 75% and below 100%</i> – powyżej 100% / <i>above 100%</i> 	<p>2 pkt 1 pkt 0 pkt</p>
<p>W gospodarstwie rolnym, którego dotyczy projekt, na 1 osobę w nim pracującą przypada nie więcej niż 15 ha przeliczeniowych powierzchni użytków rolnych / <i>The farm by the project, for a person working in it account for no more than 15 ha of farmland conversion</i></p>	<p>1 pkt</p>
<p>Gospodarstwo spełnia kryterium wielkości ekonomicznej przyjęte w Planie Rozwoju Obszarów Wiejskich dla gospodarstw niskotowarowych / <i>The farm meets criteria of economic size of the adopted Rural Development Programme for semi-subsistence farms</i></p>	<p>1 pkt</p>

Źródło / *Source*: Musiał i in. 2005

¹ Osoba fizyczna, która prowadzi na własny rachunek działalność rolniczą jako posiadacz samoistny, albo zależny np. dzierżawca lub użytkownik gosp. rolnego, o obszarze nie mniejszym niż 1 ha UR, położonych w granicach Rzeczypospolitej Polskiej oraz opłaca podatek rolny.

² Osoba bliska rolnikowi, która jest: pełnoletnia, pozostaje z rolnikiem we wspólnym gosp., lub zamieszkuje na terenie jego gosp., albo w bliskim sąsiedztwie, stale pracuje w tym gosp. rolnym i nie jest związana z rolnikiem stosunkiem pracy.

³ Podmioty zarejestrowane w Rejestrze Przedsiębiorstw w Krajowym Rejestrze Sądowym, których celem zgodnie z wpisem do wyższej wymienionego rejestru jest prowadzenie działalności rolniczej i które prowadzą działalność w oparciu o gospodarstwo rolne, położone w granicach Rzeczypospolitej Polskiej, będące własnością tych podmiotów.

- wspierane były projekty realizowane w miejscowościach liczących do 5 tys. mieszkańców, należących do gmin wiejskich lub miejsko-wiejskich,
- projekt spełniał lub w przyszłości miał spełniać wymagania w zakresie higieny produkcji, bezpieczeństwa żywności, ochrony środowiska oraz dobrostanu zwierząt (jeśli dotyczył).

Maksymalny poziom pomocy finansowej mógł wynosić 50% kosztów kwalifikowalnych, a górna granica pomocy finansowej udzielonej w ramach działania w okresie realizacji Programu, jednemu beneficjentowi i gospodarstwu rolnemu nie mogła przekroczyć 100 tys. zł [Musiał i in. 2005].

Do kosztów kwalifikowalnych zaliczyć można było koszty budowy i modernizacji budynków, zakupu i instalacji maszyn, urządzeń, narzędzi i wyposażenia, zakupu zwierząt służących do celów terapeutycznych, sportowych i rekreacyjnych, zakupu środków transportu na potrzeby prowadzenia działalności gospodarczej oraz koszty ogólne [Bielówka... 2008].

Material i metodyka badań

W badaniach wykorzystano dane liczbowe pochodzące z Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Dodatkowe informacje pochodzą z wywiadu z pracownikami Agencji oraz beneficjentami badanego działania. Analiza danych obejmuje pierwsze trzy lata członkostwa Polski w Unii Europejskiej, tj. 2004-2006. W publikacji wykorzystano metodę analizy opisowej oraz syntezy.

Wyniki

W ramach analizowanego działania zrealizowano łącznie 4129 projektów na kwotę 298,45 mln zł (tab. 2). Najwięcej projektów zrealizowano w województwach: lubelskim – 807, co stanowi 19,5% ich łącznej liczby, małopolskim – 456 (11,0%) oraz mazowieckim – 454 (11,0%). Najmniej projektów zrealizowanych było w województwach: lubuskim – 39 (0,9%), zachodniopomorskim – 65 (1,6%) oraz opolskim – 91 (2,2%) [Wykorzystanie środków... 2008].

Wysoki poziom wykorzystania środków w ramach działania 2.4 w województwie małopolskim może wskazywać na dużą potrzebę podejmowania działalności pozarolniczej w celu podnoszenia dochodów gospodarstw rolnych.

Warto podkreślić, że w większości małopolskich gospodarstw rolnych produkcja miała charakter wszechstronny (nie były to gospodarstwa specjalistyczne) i przeważało rolnictwo z dużym udziałem pracy ręcznej i tradycyjnymi metodami produkcji. Szansą rozwoju obszarów wiejskich w województwie małopolskim jest wykorzystywanie wyjątkowych walorów środowiska naturalnego (np. agroturystyka, ekoturystyka, turystyka wiejska). Województwo małopolskie ma bowiem aż 5 parków narodowych (w tym Tatrzański Park Narodowy) oraz 80 rezerwatów przyrody i 10 parków krajobrazowych.

W województwie małopolskim liczba ludności wiej

Tabela 2. Liczba i wartość zrealizowanych projektów w ramach działania „Różnicowanie działalności...” z podziałem na województwa
Table 2. Numbers and value of projects under the measure "Diversification of agricultural activity..." with each province

Województwo/ Province	Liczba projektów/ Number of projects	%	Ranking/ Ranking	Wartość [tys. zł] / Value [thous. PLN]	%	Ranking/ Ranking
Dolnośląskie	104	2,5	13	8 000	2,7	12
Kujawsko-pomorskie	243	5,9	9	18 850	6,3	9
Lubelskie	807	19,5	1	52 270	17,5	1
Lubuskie	39	0,9	16	2 870	1,0	16
Łódzkie	264	6,4	7	19 810	6,6	7
Małopolskie	456	11,0	2	33 050	11,1	3
Mazowieckie	454	11,0	3	34 970	11,7	2
Opolskie	91	2,2	14	7 210	2,4	14
Podkarpackie	311	7,5	5	20 040	6,7	6
Podlaskie	252	6,1	8	17 520	5,9	9
Pomorskie	113	2,7	12	7 750	2,6	13
Śląskie	161	3,9	10	12 000	4,0	10
Świętokrzyskie	343	8,3	4	24 310	8,1	5
Warmińsko-mazurskie	122	3,0	11	9 640	3,2	11
Wielkopolskie	304	7,4	6	25 130	8,4	4
Zachodniopomorskie	65	1,6	15	5 030	1,7	15
Razem/Total	4 129	100,0	-	298 450	100,0	-

Źródło: opracowanie własne na podstawie Wykorzystanie środków... 2008
 Source: own study based on Wykorzystanie środków... 2008

Tabela 3. Zestawienie zrealizowanych projektów w ramach Działania 2.4 „Różnicowanie działalności...” w woj. małopolskim

Table 3. List of projects realized within measure 2.4. "Diversification of agricultural activity..." in the Malopolska province

Rodzaj działalności gospodarczej/ Forms of economic activity	Zrealizowane projekty/ Realized projects		Wartość zrealizowanych inwestycji/ Value of realized investments		Liczba miejsc pracy stworzonych i zmodernizowanych/ Number of jobs created and modernized	
	liczba/ number	%	tys. zł/thous. PLN	%	liczba/ number	%
Agroturystyka/Agrotourism	95	21,2	10 416,9	15,1	28	3,9
Usługi zw. z turystyką i wypoczynkiem/Services related to tourism and leisure	31	6,9	4 722,9	6,8	76	10,5
Usługi na rzecz rolnictwa i gospodarki leśnej// Silviculture and agriculture services	30	6,7	4 150,6	6,0	32	4,4
Drobne usługi na rzecz mieszkańców obszarów wiejskich/Provision of minor services to the inhabitants of rural areas	253	56,5	43 769,5	63,3	461	63,9
Przetwórstwo produktów rolnych oraz jadalnych produktów leśnych/Processing of agricultural products and edible forest products	20	4,5	3 484,6	5,0	49	6,8
Sprzedaż bezpośrednia/Direct sale	2	0,4	183,9	0,3	0	0
Wytwarzanie materiałów energetycznych z biomasy/ Production of biomass energetic materials	1	0,2	99,0	0,1	0	0
Rzemiosło i rękodzielnictwo/Handicrafts	15	3,4	2 275,5	3,3	74	10,2
Sprzedaż lub promocja przez Internet produktów rolnych, towarów i usług odpowiadających zakresowi działania/Internet sale and promotion of agricultural products, goods and services within the scope of activity	1	0,2	7,6	0,1	2	0,3
Razem/Total	448	100,0	69 110,5	100,0	722	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR [www.arimr.gov.pl]

Source: own study based on ARiMR [www.arimr.gov.pl]

skiej w 2000 r. wynosiła 1,6 mln osób, co odpowiada 49,6% ogółu ludności województwa. Zatrudnienie w rolnictwie wynosiło 35,7% ogólnej liczby pracujących, czyli więcej niż średnia krajowa zatrudnionych w rolnictwie (28,0%) [Stankiewicz 2003]. Przeważająca część mieszkańców wsi związana jest silnie z rozdrobnionym rolnictwem [Siekierski 2002]. Średnia powierzchnia indywidualnego gospodarstwa rolnego w 2000 r. wynosiła 3,3 ha. Aż 39,3% indywidualnych gospodarstw rolnych, to gospodarstwa o powierzchni od 1 do 2 ha UR (Polska – 23,8%) oraz 46,2% to gospodarstwa od 2 do 5 ha UR (Polska – 32,6%). Jedynie 0,8% (Polska – 9,9%) tych gospodarstw dysponuje arealem wynoszącym powyżej 15 ha UR [Stankiewicz 2003].

Najbardziej aktywnymi beneficjentami w województwie małopolskim w pozyskiwaniu środków w ramach działania 2.4 byli mężczyźni, aż 75,2% wszystkich beneficjentów. Kobiety najchętniej podejmowały działalność gospodarczą związaną z agroturystyką (51,0%) oraz turystyką i wypoczynkiem (42,0%), rzadziej w dziedzinach usług na rzecz rolnictwa i gospodarki leśnej (3,3%) oraz rzemiosła i rękodzielnictwa (6,7%).

W działaniu 2.4 żywotność ekonomiczna gospodarstw rolnych nie stanowiła kryterium dostępu, jak to miało miejsce w przypadku działań: 1.1 „Inwestycje w gospodarstwach rolnych” oraz 1.2 „Ułatwianie startu młodym rolnikom”. Była ona natomiast uwzględniona w ocenie punktowej, której wynik był jednym z kryteriów dostępu. W ocenie tej można było uzyskać jeden punkt za posiadanie statusu gospodarstwa niskotowarowego, tj. o żywotności ekonomicznej pomiędzy 2 a 4 ESU [Drożdżel 2007]. Gospodarstwa badanych beneficjentów miały bardzo niską żywotność ekonomiczną, aż 85,5% (Polska – 71,6%) stanowiły gospodarstwa do 4 ESU¹.

¹ 1 ESU – standardowa nadwyżka bezpośrednia równa 1200 euro.

Warunkiem udzielenia pomocy było podjęcie lub rozwój działalności pozarolniczej. W analizie uzyskane dane zagregowano do 9 grup wsparcia przedstawionych w tabeli 3. Jak wynika z danych najczęściej projektów dotyczyło drobnych usług na rzecz rolnictwa i gospodarki leśnej – 253 (56,5%). Na kolejnym miejscu uplasowała się działalność związana z agroturystyką – 95 projektów, co stanowi 21,2% wszystkich zrealizowanych projektów. Projekty związane z agroturystyką dotyczyły głównie: rozbudowy, nadbudowy, przebudowy lub projektu połączonego z modernizacją istniejących budynków mieszkalnych i gospodarczych na cele agroturystyczne oraz ich wyposażenia. Dużym zainteresowaniem cieszyły się inwestycje związane z turystyką i wypoczynkiem – 30 projektów (6,7%). Beneficjenci nie wykazywali zainteresowania

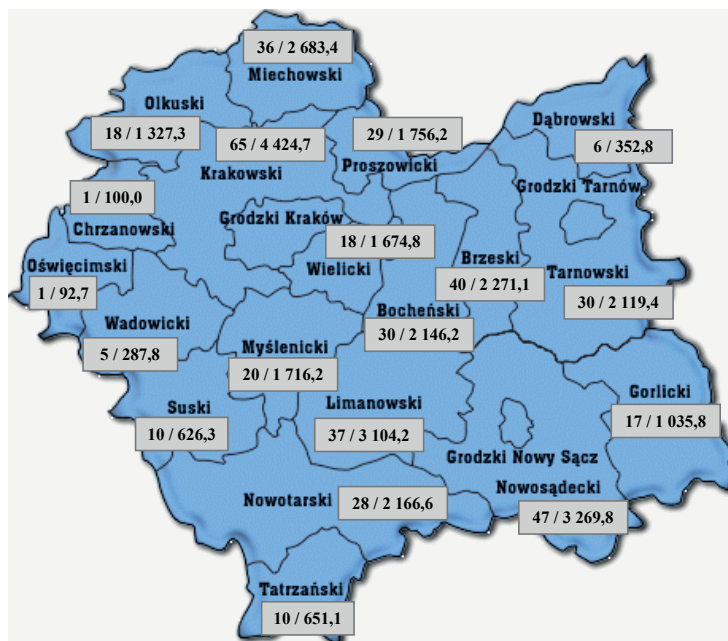
działalnością związaną ze sprzedażą lub promocją przez internet produktów rolnych, towarów i usług (0,2% wszystkich zrealizowanych projektów) oraz wytwarzaniem materiałów energetycznych z biomasy (0,2%). Jedynie 2 projekty (0,5%) dotyczyły sprzedaży bezpośredniej.

Wartość zrealizowanych inwestycji w ramach badanego działania wynosiła 69 110,5 tys. zł (tab. 3). Najwięcej zainwestowano w działalność związaną z drobnymi usługami na rzecz mieszkańców obszarów wiejskich (43 769,5 tys. zł), co stanowiło 63,3% wartości zrealizowanych inwestycji. Na działalność agroturystyczną przeznaczono 10 416 tys. zł (15,1%).

W 2001 r. w województwie małopolskim bezrobotnych na wsi było 106 tys. Wykorzystanie środków finansowych w ramach działania 2.4 przyczyniło się do ograniczenia skutków bezrobocia. W ramach badanego działania stworzono i zmodernizowano łącznie 722 miejsca pracy (tab. 3). Najwięcej miejsc pracy, bo aż 461 (63,9%) stworzono w ramach dodatkowej działalności pod nazwą „drobne usługi na rzecz mieszkańców obszarów wiejskich”. Na kolejnych miejscach pod względem skuteczności tworzenia miejsc pracy plasują się takie działalności jak: usługi związane z turystyką i wypoczynkiem – 76 (10,5%) oraz rzemiosło i rękodzielnictwo – 74 (10,2%).

Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa wypłaciła w województwie małopolskim beneficjentom działania 2.4 łącznie 31 806,4 tys. zł (rys. 1). Najwięcej środków trafiło do takich powiatów jak: krakowski – 4424,7 tys. zł, nowosądecki – 3269,8 tys. zł oraz limanowski – 3104,2 tys. zł. Powiaty znajdujące się w zachodniej części województwa małopolskiego były najmniej aktywne w pozyskiwaniu środków w ramach działania 2.4. W takich powiatach, jak: chrzanowski, oświęcimski oraz wadowicki zrealizowano zaledwie 7 projektów na kwotę 480,5 tys. zł.

W przekroju gmin najczęściej projektów zrealizowano w Iwkowej (20) – pow. brzeski, w Miechowie (17) – pow. miechowski, Gdowie (10) – pow. wielicki oraz Trzcianie (9) – pow. bocheński i gminie Jerzmanowice-Przebinia (9) – pow. krakowski.

Rysunek 1. Liczba projektów i kwota wypłaconych środków w ramach działania 2.4 „Różnicowanie...” z podziałem na powiaty w woj. małopolskim [tys. zł]

Figure 1. Number of projects and the amount paid within Measure 2.4. "Diversification of agricultural activity..." with the division of counties in the Małopolska province [thous. PLN]

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR [www.arimr.gov.pl]

Source: own study based on ARiMR [www.arimr.gov.pl]

Podsumowanie

Mieszkańcy obszarów wiejskich w województwie małopolskim dobrze wykorzystali szanse w podejmowaniu działalności pozarolniczej w swoich gospodarstwach. Województwo małopolskie uplasowało się na drugim miejscu pod względem liczby zrealizowanych projektów w ramach działania 2.4 w skali całego kraju.

Największym zainteresowaniem cieszyły się inwestycje dotyczące: drobnych usług na rzecz rolnictwa i gospodarki leśnej – 253 projekty, co stanowiło 56,5% ich łącznej liczby, agroturystyki – 95 projektów (21,2%) oraz usług związanych z turystyką i wypoczynkiem – 31 projektów (6,7%).

Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji wypłaciła 31 806,4 tys. zł beneficjentom działania 2.4 Wartość zrealizowanych inwestycji wynosiła 69 110,5 tys. zł. Średnia wartość inwestycji realizowana przez jednego beneficjenta wyniosła 154,3 tys. zł, zaś wartość otrzymanego wsparcia wyniosła 71,7 tys. zł (46,5%). Najwięcej środków trafiło do takich powiatów, jak: krakowski, nowosądecki oraz limanowski. Wykorzystanie środków w ramach działania 2.4 przyczyniła się stworzenia lub zmodernizowania 722 miejsc pracy.

Summary

The paper presents the economic effects of the implementation of the measure on „Diversification of agricultural activity and activities close to agriculture to provide multiple activities or alternative incomes” carried out under the Sectoral Operational Programme for Agriculture (SPO-Rol.) in the period 2004-2006 in the Malopolska province. It was found that examined the province, in terms of number of projects completed (456) ranked second in the country, and in terms of on-site project ranked third in the country (33 050 thous. PLN).

The most popular investments in small-scale services for agriculture (56.5%), agritourism (21.2%) and services related to tourism and leisure (6.7%). Most funds in this action have used the beneficiaries of the district of Krakow, Nowy Sacz and Limanowa.

Literatura

- Bielówka M.** 2008: Małopolska wieś pierwsze lata członkostwa w Unii Europejskiej. Efekty działań wdrażanych przez ARiMR. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa Małopolski Oddział Regionalny, Kraków.
- Drożdżel L.** (red.) 2007: Trzy lata po akcesji. ARiMR, Warszawa.
- Musiał W., Kania J., Leśniak L.** (red.) 2005: Agroturystyka i usługi towarzyszące. Małopolskie Stowarzyszenie Doradztwa Rolniczego, Kraków.
- Majewski E., Radzikowska E.** 2004. Znaczenie działań dywersyfikacyjnych dla polskiego rolnictwa. [W:] Różnicowanie produkcji rolniczej ze szczególnym uwzględnieniem obszarów o trudnych warunkach rolniczych oraz unikatowych walorach przyrodniczych SAPARD PL-6-06/00. Farming and Wildlife Advisory Group LTD, ABC Poland Sp.z o.o., Fundacja IUCN Polska, Warszawa.
- Siekierski J.** 2002: Rolnictwo i wieś polska wobec współczesnych wyzwań rozwojowych i integracyjnych. Wyd. Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej, Tarnów.
- Stankiewicz D.** 2003: Charakterystyka gospodarki rolnej w południowych regionach Polski. Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz. Informacja Nr 947, Warszawa.
- Szumski S.** 2007: Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej. Wyd. Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Wykorzystanie środków Sektorowego Programu Operacyjnego „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich” w województwach. 2008: MRiRW. [www.minrol.gov.pl].

Adres do korespondencji:

dr hab. inż. Józef Kania, prof. UR, mgr inż. Elżbieta Pierzchała
 Uniwersytet Rolniczy w Krakowie im. H. Kołłątaja
 Instytut Ekonomiczno-Społeczny
 Zakład Rolnictwa Światowego i Doradztwa
 al. Mickiewicza 21
 31-120 Kraków
 tel. (12) 662 43 28
 email: jozef.kania@ur.krakow.pl